

ЖІНКИ В ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТІЇ

WOMEN IN THE HISTORY OF DIPLOMACY

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2024.33.271>

УДК 94(4)327[К.Іллакович+Н.Суровцова]

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Profesor, Studium Europy Wschodniej

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska

E-mail: imatias18@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Scopus ID: 57222486175

ПЕРШІ ЖІНКИ НА ВІДПОВІДАЛЬНІЙ ПОСАДІ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОМУ ВІДОМСТВІ В УКРАЇНІ Й ПОЛЬЩІ (Казимира Іллакович і Надія Суровцова)*

У статті показано долі перших жінок на відповідальних посадах у зовнішньополітичних відомствах Польщі та України в період становлення дипломатичних служб обох країн під час боротьби українців і поляків за відновлення державної незалежності у 1917–1921 роках. На той час дипломатія була суто чоловічою сферою діяльності. Однак Казимира Іллакович у Польщі та Надія Суровцова в Україні довели, що жінки можуть ефективно працювати на дипломатичній службі. Обидві вільно володіли кількома іноземними мовами, демонстрували творчі підходи до вирішення складних завдань, боролися за права жінок. Суровцова

* Статтю написано в рамках дослідження, фінансованого Польським національним агентством академічних обмінів; Artykuł został napisany w ramach badań finansowanych ze środków Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej (Program Polonista)

NARODOWA AGENCJA
WYMIANY AKADEMICKIEJ

стала першою жінкою в українській дипломатії, яка очолила самостійний підрозділ, першою речницею Міністерства закордонних справ, першою українкою, яка захистила дисертацію у Віденському університеті. Іллакович довела ефективність жінок у польській дипломатії на різних посадах, першою почала використовувати інструменти публічної дипломатії під час закордонних поїздок із лекціями про Польщу та Ю. Пілсудського, впроваджувала дипломатичний протокол у Міністерстві військових справ. Своєю діяльністю обидві дипломатки залишили важливі уроки відповідальності, професіоналізму та креативності для майбутніх поколінь жінок у дипломатії.

У висновках статті наголошується, що ці обидві унікальні жінки, попри надзвичайні випробовування, прожили довге яскраве життя, пройшли через славу, заздрощі, забуття й відродження пам'яті й стали справжніми легендами — як дипломатки і письменниці та журналістка. Кожна з них опинилася на дипломатичній службі випадково, але одразу усвідомила свою місію й гордість за долучення до дипломатії як важливого державного інституту в часи його формування.

Ключові слова: жінки в дипломатії, Надія Суровцова, Казимира Іллакович, дипломатична служба, Польща, Україна.

Iryna Matiasz

Doctor of History, Professor, Leading Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

Professor, Centre for East European Studies University of Warsaw

26/28, Krakowskie Przedmieście Street, Warsaw, 00-927, the Republic of Poland

E-mail: imatiasz18@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

Scopus ID: 57222486175

THE FIRST WOMEN IN RESPONSIBLE POSITIONS IN THE MINISTRIES OF FOREIGN AFFAIRS OF POLAND AND UKRAINE (Kazimiera Iłlakowiczówna and Nadia Surowcowa)

The article shows the fate of the first women to hold responsible positions in the foreign ministries of Poland and Ukraine in the period of formation of the diplomatic services of both countries during the struggle of Ukrainians and Poles for the restoration of state independence in 1917–1921. At that time,

diplomacy was a purely male field of activity. However, Kazimiera Iłkiewiczówna in Poland and Nadia Surowcowa in Ukraine have proven that women can work effectively in the diplomatic service. They were both fluent in several foreign languages, demonstrated creative approaches to solving complex problems, and fought for women's rights. Surowcowa became the first woman in Ukrainian diplomacy to hold the position of head of an independent unit, the first spokesperson of the Ministry of Foreign Affairs, the first Ukrainian woman to defend her dissertation at the University of Vienna. Iłkiewiczówna proved the effectiveness of women in Polish diplomacy in various positions, she was the first to use the tools of public diplomacy during foreign trips with lectures on Poland and J. Pilsudski, she introduced diplomatic protocol in the Ministry of Military Affairs. Through their activities, both diplomats left important lessons of responsibility, professionalism, and creativity to future generations of women in diplomacy.

The article concludes that these two unique women, despite extraordinary challenges, lived long and vibrant lives, went through fame, envy, oblivion and revival of memory, and became true legends — as diplomats and writer and journalist. Each of them found themselves in the diplomatic service by accident, but immediately realised their mission and pride in joining diplomacy as an important state institution in the days of its formation.

Keywords: *women in diplomacy, Nadia Surowcowa, Kazimiera Iłkiewiczówna, diplomatic service, Poland, Ukraine.*

Вступ

Польська й українська дипломатичні служби формувалися в найбільш наближених до сучасної формах у один і той самий час — у ході боротьби обох країн за відновлення державності та повноцінну міжнародну правосуб'єктність упродовж останньої фази Першої світової війни й одразу після її закінчення та в умовах наростання загрози вторгнення більшовицької Росії. Перспектива такого вторгнення була ближчою для України й віддаленішою для Польщі. Народження української дипломатії символізував ухвалений Українською Центральною Радою УНР 22 грудня 1917 р. Закон про реорганізацію Секретарства справ міжнаціональних Генерального Секретаріату, яке діяло з липня 1917 р., на Секретарство справ міжнародних — перше зовнішньополітичне відомство УНР. Із набуттям Українською Народною Республікою згідно з IV Універсалом, ухваленим Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р., статусу «самостійної, ні від кого незалежної, вільної суверенної держави українського народу» воно дістало назву Народне міністерство закордонних справ УНР.

Про постановня відродженої незалежної суверенної Польської Республіки світ дізнався з депеші Маршалка Юзефа Пілсудського й очільника зовнішньополітичного відомства Титуса Філіповича, скерованої телеграфом 16 листопада 1918 р. до Великої Британії, Італії, Німеччини, США, Франції, Японії та всіх держав, що воювали, і нейтральних. З цим документом пов'язують і початок діяльності новітньої польської дипломатії. Багато років потому 16 листопада в Польщі і 22 грудня в Україні стали датами професійного свята дипломатів.

На етапі формування і польська, і українська дипломатичні служби були переважно чоловічою сферою. Однак історія дипломатії зберегла імена двох жінок, які першими обійняли відповідальні посади в міністерствах закордонних справ: Казимира Іллакович (1889–1983) — у польському та Надія Суровцова (1896–1986) — в українському. Навряд чи вони колись зустрічалися, але мали багато спільного: належали до одного покоління, були красунями й непересічними особистостями, мали бунтівну вдачу й мужньо протистояли викликам долі, служили медичними сестрами в госпіталях під час війни, блискуче володіли іноземними мовами, займалися перекладацькою роботою, усвідомлювали свою місію причетності до творення дипломатії, здобули визнання в літературі, самовіддано займалися громадською діяльністю, прожили довге життя й залишили спогади про пережите й знакових людей у своїй долі¹.

Основний масив документів, що стосуються життя Н. Суровцової, зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Документи, пов'язані з її роботою в Міністерстві закордонних справ, відклалися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Окремі розрізнені документи про неї зберігаються в Державному архіві Харківської області, Будинку-музеї Суровцової у м. Умань, в австрійських, канадських, російських архівах.

Архів К. Іллакович зберігається в Курніцькій Бібліотеці Польської академії наук (Biblioteka Kórnicka PAN). Її епістолярій відклався в різних польських бібліотеках, зокрема у Воеводській і міській публічній бібліотеці ім. Вітольда Белзи в Бидгощі (Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dr. Witolda Belzy w Bydgoszczy), Бібліотеці Рачинського в Познані (Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu), Університетській бібліотеці в Познані (Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu), а документи про неї зберігаються також у Архіві нових актів (Archiwum Aktów Nowych), Державному архіві м. Варшави (Archiwum Państwowe w Warszawie) та ін.

Документи обох діячок широко використовуються дослідниками, які вивчають їхнє життя і творчість. Про Казимиру Іллакович та Надію Суровцову написано численні статті, літературні твори та наукові розвідки, в

яких всебічно розглядається життєвий шлях і творчість із короткими згадками про дипломатичну діяльність².

Завдання цієї статті полягає у з'ясуванні питання, як ці непересічні жінки з'явилися на тогочасній виключно чоловічій дипломатичній арені, та які уроки вони надали своїм служінням для майбутніх поколінь жінок у дипломатії.

Становлення особистості. Шлях до дипломатії

Якщо дата народження Надії Суровцової документально засвідчена й не викликає сумнівів, то рік народження Казимири Іллакович численні довідники й література подають по-різному.

Надія Суровцова народилася 5 березня 1896 р.³ у Києві, на Подолі, й була охрещена в старовинній Десятинній церкві. Дівчинці дісталася зросійщене прізвище, хоч її прадід Трифон, що належав до поміщицького роду з Гельмязева на Полтавщині, називався по-козацькому — Сирівець. Його син — Петро змінив це прізвище на Суровцов. Як жартувала Надія, дід у такий спосіб хотів забезпечити собі «справжній панський вигляд»⁴. Він здобув освіту на правничому факультеті Університету Св. Володимира й служив колезьким реєстратором. У тому ж університеті навчався батько Надії — Віталій Суровцов. Після закінчення навчання він працював помічником присяжного повіреного, а потім — в окружному суді.

З боку мами — Ганни Говердовської — Надія мала польське коріння за чоловічою лінією. Мама була вчителькою в київській Фундуклеївській гімназії, працювала ще в недільній школі. Від неї та від гувернанток здібна дівчинка рано навчилася французької і німецької мов, з дитинства вчилася малювати. Водночас Надія згадувала, що в дитячому віці через зайнятість батьків «увесь час була сама», «жила самотньо»⁵, а її заняття впродовж дня чергувалися за суворим розкладом.

Від 1903 р. родина жила в Умані, на Черкащині, де батько мав адвокатську практику. Тут Надія знайшла друзів, найближчою з яких була полька Марта Невяровська, опанувала польську мову, навчилася грі на піаніно та випалюванню по дереву, багато читала і їздила верхи. З уманськими приятелями вона долучилася до громадської діяльності, вперше побувала на могилі Тараса Шевченка на Чернечій горі. 1912 року Надія закінчила з відзнакою семирічну школу і, склавши екстерном іспити в Уманській чоловічій гімназії на так звану «чоловічу» матуру, що передбачала іспит із латини і грецької мови, поїхала здобувати вищу освіту до Петербурга. Хоч батько допомагав дівчині в підготовці до іспиту з латини, від'їзд відбувся попри його волю, бо він наполягав на навчанні дівчини в Києві, в Університеті Св. Володимира. Це була своєрідна форма протесту проти обмеження її права на ухвалення життєво важливих рішень.

Петербург відіграв важливу роль також у житті Казимири Іллакович. Сюди, як і Надію Суровцову, її привів спротив укладу щоденного життя. Казимира народилася у Вільнюсі як позашлюбна дитина вчительки французької мови та музики Барбари Іллакович і адвоката Клемента Зана. Дідусем Казимири з батькового боку був славетний поет Томаш Зан (1796–1851), приятель Адама Міцкевича, співзасновник таємного Товариства Філаретів, «Спілки променистих», руху філолатів — організацій, що об'єднували молодь, яка мріяла про відновлення незалежності Польщі й приділяла у своїй діяльності найбільше уваги історії і літературі як галузям знань, «які вчать любити Батьківщину і присвячувати себе їй» (*“które uczą kochać Ojczyznę i poświęcać się dla niej”*)⁶. За громадсько-політичну діяльність Томаш Зан був засуджений до заслання, провів багато років за Уралом, в Оренбурзі. Дідусь із боку матері — Зигмунд Іллакович походив із татарських полонених, що осіли на Жмуді. Він викладав іноземні мови у Віленському університеті, але через конкурента-росіянина, який виграв конкурс у нечесний спосіб, не дістав посади доцента, хоч і склав складний іспит із санскриту. Від дідів Казимири дісталися такі риси вдачі як прагнення до незалежності й харизма, а також здібність до опанування мов. Спершу ні вона, ні старша сестра не знали детально сумної родинної історії. Щоб зберегти таємницю й не травмувати дівчинку, мама вказала в акті про народження Казимири її батьками свого брата Якуба та його дружину Євгенію⁷. Походження й дата народження залишалися надовго таємницями дівчини.

Казимира Іллакович вказувала в документах різні роки свого народження, зауважуючи, що не знає справжньої дати. Як дослідила авторка її біографії Йоанна Кучель-Фридришак, Казимира народилася 6 серпня 1889 р., через чотири місяці після таємничої загибелі батька (його знайшли мертвим із вогнепальною раною голови в потягу)⁸. Невдовзі померла й мама. Казимиру виховувала у своєму маєтку поблизу Двінська, в Інфантах, польська поміщиця графиня Зоф'я Буйно з Платер-Зиберків. «Мама Зоф'я», як її називала Казимира, наслідувала у вихованні дівчинки педагогічну систему Йохана Песталоцці, дбаючи про фізичний, інтелектуальний і моральний розвиток дівчинки. Казимиру з малечку вчили «манерам поведінки» і вмінню образно висловлювати свої думки. З «мамою Зоф'єю» дівчина розмовляла польською і французькою, з бонною — німецькою. Однак, як і Надія Суровцова, Казимира згадувала, що в дитинстві часто відчувала себе самотньою⁹. Її самотність скрасив приїзд до маєтку сестри Барбари, яку «мама Зоф'я» згодом також забрала до себе. Дівчата спершу вчилися вдома та в Двінській російській гімназії, а для закінчення гімназичної науки їх відправили до Варшави в престижну школу «імені Цецилії Патер». Два роки дорослішання дівчинки-підлітка

під час навчання були сповнені емоційних сплесків, пізнання правди про своє походження, пошуків себе, протистояння цілому світу й початку поетичної творчості. Прагнучи самостійності, 1904 року Казимира вирішила поїхати для закінчення гімназії до Петербурга, де її ніхто не знав.

Петербург–Варшава, Петербург–Київ

У російській «північній столиці» Казимира Іллакович навчалася в Покровській жіночій гімназії при общині сестер милосердя¹⁰, добре оволоділа російською мовою. На деякий час залишилася в Петербурзі, щоб «бачити революцію» 1905-го¹¹. Прагнучи довести всім, що «чогось варта», дівчина почала усвідомлено займатися поетичною творчістю, а її дебютний вірш „Jabłonie” з’явився на шпальтах “Tygodniku ilustrowanego” (1905). Невдовзі вона вирушила до швейцарського Фрібуру, де в той час перебувала «мама Зофья» і був досить великий осередок поляків. Упродовж 1897–1898 рр. ректором університету був поляк професор Йозеф Веруш-Ковальський — видатний учений-фізик і громадський діяч, після відновлення незалежності Польщі — перший посол Польської Республіки при Святому Престолі. Серед нових знайомств були виняткові. Зокрема, Казимира познайомилася з професором хімії Фрібурзького університету Ігнацієм Мосцицьким, майбутнім президентом Польської Республіки (1926–1939). Професора вважали людиною глибоких знань і незмінної шляхетності. Дівчині дуже хотілося познайомитися з такою винятковою людиною, тому вона попросила лікарку, яка йшла до нього з візитом, взяти її з собою. Дбаючи про емоційну рівновагу, всебічний розвиток та добру освіту прийомної доньки, мама Зофья відправила Казимиру до санаторію знаного лікаря Христофора Гартунда фон Гартунгена в Рівадель-Гарда, потім до Женеви вивчати англійську мову, а згодом, із вересня по грудень 1908 р. — до Оксфорду для поглибленого опанування англійської мови, літератури та історії Англії у коледжі Notham Holl для закордонних студенток¹².

У Лондоні дівчина почала займатися поетичною творчістю й відвідувати літературний салон «Дім простого життя» ірландської письменниці Ельзи Д’Естер-Келлінг, відомої як Аміка. Простота обладнання й умеблювання в цьому будинку мала вивільняти мешканкам час на інтелектуальні заняття, що полягали у вивченні літератури англійської, німецької і французької, опануванні літературної композиції та вправах із публічного мовлення. Учасницями зустрічей у салоні для творчих жінок були переважно дружини членів Парламенту, міністрів та інших впливових осіб, які фінансово підтримували заклад, а також кілька талановитих студенток із різних країн, котрі працею віддячували за своє навчання мистецтву композиції та красномовства. Однак дізнавшись про

смертельну хворобу «мами Зофї», Казимира негайно виїхала до Фрібургу й повертатися до Лондона не планувала.

Натомість вирішила продовжити навчання в Кракові. В Ягеллонському університеті від 1894 року жінки дістали право навчатися на хімічному факультеті, а 1897-го — на філософському. Склавши в жовтні 1906 року в Петербурзі необхідні для вступу в університет матуральні іспити й отримавши так звану «чоловічу матуру» — таку саму, як Надія Суровцова дістала в Умані, вона 1910 року розпочала навчання на філософському факультеті. Її спеціальністю стала польська філологія.

У часі студій Казимира часто була у своєї сестри Барбари та винаймала невеличку кімнату в помешканні родини Пілсудських і водночас допомагала майбутньому Маршалку, перекладаючи військову літературу та редагуючи тексти. У цьому «завжди повному людей домі» Казимира відчувала щире ставлення, її приймали як рівну попри молодість і недовідченість. Тут її познайомили з майбутнім міністром закордонних справ Польської Республіки Титусем Філіповичем, майбутнім прем'єром Польщі Валерієм Славеком, майбутнім міністром праці та соціального забезпечення Александром Пристором, послом до Австрійського парламенту з Дрогобича Семеном Вітиком, політиком, науковцем і борцем за незалежність Болеславом Лімановським та ін. Почуті під час зустрічей у домі Пілсудських слова «свобода, незалежність, боротьба, велич» закарбувалися у свідомості Казимири назавжди¹³. Такі зустрічі були джерелом натхнення для творчої натури. 1912 року в краківському видавництві “Książka” засновника видавничої спілки Єнджейовського вийшла перша поетична збірка Казимири Іллакович — “Ikarowe loty” («Ікарові льоти»), що вирізняла дівчину серед інших студенток і принесла популярність. Для теми магістерської дисертації Казимира обирає творчість Адама Міцкевича, пише дисертацію на тему гумору в поемі «Пан Тадеуш», але не встигає її захистити¹⁴. Ненадовго вона виїздила знову до Англії, де в цей час перебувало подружжя Маріана та Марії Домбровських.

Сповнена мрій про боротьбу за відновлення незалежності Польщі, дізнавшись від Маріана Домбровського про формування Йозефом Пілсудським Польських Легіонів, Казимира очікувала повстання і «з усією зухвалістю юності» створила вірш “Trzy struny” як майбутній гімн польського війська. Вона навіть наважилася написати Пілсудському емоційного листа про готовність бути його ад'ютантом у разі вибуху повстання¹⁵. До листа дівчина додала текст вірша. Готуючись до місії, яку для себе визначила, Казимира набула членства в польській військовій організації, сплачувала внески й почала вчитися стріляти. Але вправи стрільняння по живих голубах її знеохотили, бо не могла стріляти в птахів. Як пояснювала згодом: тренувалася «на москаля», а «москалі не літа-

ють»¹⁶. З цієї причини військовий вишкіл швидко скінчився без помітного успіху, хоч недовзі отримані навички стали в нагоді.

Лікуючись кумисом у приміській лікарні Даугавпілсу від запалення легень, Казимира дізналася про початок Першої світової війни. Одразу після закінчення лікування вона вступила на військову службу, а 15 січня 1915 року вже перебувала на фронті як сестра милосердя шостого («польського») відділу Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам¹⁷. Такі медичні підрозділи формувалися при російській армії у складі лікаря, семи медичних сестер, чотирьох співробітників адміністрації і близько ста санітарів і функціонували на лінії фронту або поблизу лінії фронту. Відтоді до середини січня 1917-го вона перебувала на фронті, там вона почала називати себе Яна. Під час війни дівчина перенесла тяжку форму дизентерії і ледве не померла в переповненому холерному бараці, де була єдиною жінкою. Відновлювалася у Фінляндії і в Криму, повернулася на фронт, на Волинь. Госпіталь перебував поблизу Рівного. За жертвність і фронтову звитягу була відзначена Срібною медаллю св. Анни і золотою та двома срібними медалями св. Яна.

Після одужання Казимира повернулася до Петрограда, упродовж деякого часу працювала там коректором, знову стала свідком російської революції, уже — більшовицької, пережила голод. У грудні 1917 р. вийшла друком книжка її віршів “Trzy struny” з присвятою Йозефові Пілсудському, а згодом прозова “Bajeczna opowieść o królewiczu La-Fi-Czaniu, o żołnierzu Soju i dziewczynce Kio”. В основу казкової повісті авторка поклала зовсім не казковий досвід фронтової медичної сестри, а також через призму свого сприйняття в сатиричному світлі показала більшовицький переворот. На початку листопада 1918 року Казимира Іллакович виїхала з «Большевії» до Варшави.

У цей час Надія Суровцова вже повернулася з Петербурга до Києва. У Петербурзі вона вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських вищих жіночих курсів. Тут навчалася багато українок, а кафедру історії очолювала Олександра Єфименко — росіянка, яка одружившись з українцем, усім серцем полюбила Україну й стала видатною дослідницею української історії і культури, почесним доктором історії у Харківському університеті. Під її керівництвом Надія вивчала «Акти Юго-Западной Руси», знайомилася «зі старовинною мовою документів». У семінарі висланого з Києва знаного історика професора Євгена Тарле дівчина досліджувала, як і Казимира Іллакович, творчість Адама Міцкевича. Знання польської мови їй відкривало нові можливості. Під час навчання Надія співпрацювала з очолюваним професоркою Єфименко українським земляцтвом, Українською студентською громадою, що діяла

у 1898–1916 рр. у Петербурзі. Тут познайомилася з майбутніми колегами по зовнішньополітичному відомству — Миколою Чечелем, Валентином Садовським, майбутнім міністром шляхів УНР — Пилипом Пилипчуком. Іноді дівчина бувала в Українському клубі, де зустрічалася на імпрезах з Олександром Лотоцьким, Костем Лоським, Павлом Зайцевим, Дмитром Ганцовим та ін.

Про початок Першої світової війни дівчина дізналася в Умані, куди приїхала на канікули. Вона одразу вступила на курси сестер-жалібниць «Відомства імператриці Марії Федорівни», які відкрилися при місцевій земській лікарні. Однак вчитися не було коли, бо поранених почали привозити дуже швидко. Опановувати секрети медсестринської справи довелося ночами. Повернувшись на навчання, Надія почала працювати старшою медичною сестрою у відкритому на кошти петербурзької української громадськості госпіталі на Тучковій набережній у районі Василівського острова¹⁸. Від поранених вояків вона дістала брошуру Дмитра Донцова і збірничок стрілецьких пісень — «Чуєш, брате мій», «Червона калина», «Шалійте, шалійте» та ін., листівки з портретами отаманів і січових стрільців.

Із початком антицарських та антиурядових протестів Надія долучилася до політичної діяльності. Пізніше вона згадувала, як у Петербурзі уперше шила з друзями жовто-блакитні прапори — «смуги золотого, як жито, шовку та синього, як небо нашої далекої батьківщини»¹⁹. Збираючись відвідати рідних в Умані на канікулах під час Великодня, Надія Суровцова дістала доручення студентського «революційного комітету» зустрітися з очільником Центральної Ради Михайлом Грушевським і повідомити, що «двісті українських студентів чекають його вказівок і питають, чи потрібні вони урядові»²⁰. Зустріч відбулася, згоду було отримано, і невдовзі українські студенти поїхали в Україну для підтримки боротьби своєї батьківщини за незалежність. А Надія поїхала до Умані, вже як інструктор Центральної Ради. Перед від'їздом зустрілася з майбутнім міністром закордонних справ Миколою Любинським та майбутнім послом у Німеччині Олександром Севрюком. До створення першого українського зовнішньополітичного відомства залишалося кілька місяців.

Попри нескладені випускні державні іспити, Надія Суровцова не збиралася повертатися до Петербурга, тим більше Бестужевські курси було реорганізовано й долучено до Петроградського університету (знову перейменованого). Деякий час вона провела в Умані: займалася політичною діяльністю, виступала на мітингах, а також працювала репетитором, збираючи кошти на закінчення освіти, щоб фінансово не залежати від родини. У вересні 1917 р. дівчина вступила на останній (четвертий) курс історичного та юридичного факультетів Київського університету. Водно-

час, щоб довести свою самостійність, вона шукала працевлаштування в Києві.

У зовнішньополітичному відомстві

Надія

Про дипломатичну кар'єру Надія Суровцова ніколи не замислювалася. Знаковою в її долі стала випадкова зустріч з Ігорем Лоським, знайомим їй з Петербурга. Вони іноді зустрічалися там у книгарні, обговорювали нові видання, Ігор дослухався до порад дівчини щодо вибору видань з української літератури²¹. Юнак також починав новий етап життя. Він склав вступні іспити до Другої української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства, де всі предмети викладалися виключно українською мовою. Родина Лоських навесні 1917 року теж переїхала до Києва. Кость Володимирович брав участь у організації роботи Центральної Ради, а з 24 травня працював на посаді комісара Тимчасового уряду в Бучачі на Тернопільщині. Обласний комісаріат Галичини та Буковини з Тернопільською та Чернівецькою губерніями в складі, перейменований рішенням Тимчасового уряду з Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, очолював майбутній міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко. Невдовзі Кость Лоський став помічником Тернопільського комісара Івана Красковського (майбутнього радника міністра закордонних справ Української Держави і голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі). На початку вересня 1917 року Іван Красковський виїхав до Києва, де обійняв посаду заступника генерального секретаря внутрішніх справ. До 30 січня 1918 р. Раду Народних Міністрів УНР і одночасно з 15 червня 1917 р. по 11 січня 1918 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ очолював Володимир Винниченко. 20 вересня 1917 р. за сприяння свого нещодавнього керівника призначення на посаду очільника Відділу еміграції, біженців і в'язнів у Генеральному секретаріаті внутрішніх справ отримав Кость Лоський.

До цього підрозділу він, на прохання сина і пригадуючи зустрічі в українському клубі в Петербурзі, прийняв на роботу діловодом-друкаркою Надію Суровцову. Вона мала для того необхідні навички: володіла технікою машинопису, уміла опановувати нові напрями діяльності й швидко вчитися, легко комунікувала з відвідувачами. До того ж володіла іноземними мовами. Але її коло обов'язків було ширшим. Їй довелося долучитися до організації допомоги біженцям із Холмщини й Галичини, організації центрів захисту й опіки громадян, розроблення «Тимчасових правил з управління справами допомоги біженцям в Україні», підготовки засідань у листопаді 1917 р. виконавчого комітету Крайової наради в справах біженців при Генеральному Секретаріаті УНР, яку очолив Кость

Лоський. Відділ отримував із Державної скарбниці цільові кошти й асигнував біженецьким організаціям відповідно до поданих і затверджених рахунків. Виконком вирішував питання про виділення коштів, одягу, помешкань, складання кошторисів, встановлював норми харчування, визначав механізми отримання виділених коштів. Усі рішення протоколювалися. Цим займалася Надія.

У робочий і позаробочий час Надія ближче познайомилася з колегами-галичанами. Вони викликали повагу дівчини українською мовою («тою мовою, що нею вони не тільки розмовляли, але й училися, думали, відчували, хоч поза нею знали мови польську та німецьку») та європейськими манерами²². Разом з ними вона відвідувала принагідно лекції в Українському народному університеті і планувала скласти іспит із грецької мови, яку на Бестужевських курсах не викладали. Та часу на повноцінне навчання в університеті Надії бракувало.

6 грудня 1917 р. Кость Лоський очолив канцелярію Генерального секретарства міжнаціональних справ. З липня 1917 року посаду генерального секретаря обіймав Олександр Шульгин, за визначенням Надії Суровцової «людина високої культури і, мабуть, душі»²³. Компетенція державного органу поширювалася не лише на внутрішні міжнаціональні питання, а й на забезпечення взаємодії з іноземними представниками, що залишалися в Києві з часів Російської імперії: Бельгії (Яків Гретер), Великої Британії (Джон Дуглас), Греції (Перикл Гріпарі), Іспанії та Португалії (Стеліо Василаді), Італії (Карл Фішман), Норвегії (Віктор Мозерт), Швейцарії (Гавриїл Енні), Франції (Даниїл Балаховський), Персії (Ісаак Вітенберг), Данії (Григорій Гуревич). У структурі Генерального секретарства діяли два підрозділи: департамент і канцелярія з консульським, загальним, міжфедеративним, внутрішнім, літературним відділом та політичною секцією в її складі. Пріоритетне завдання консульського відділу полягало в розробленні правових засад діяльності консульств та налагодженні контактів із іноземними консулами. Разом зі своїм керівником перейшла в Генеральне секретарство міжнаціональних справ Надія Суровцова.

А за два тижні вона опинилася в статусі діловода в Генеральному секретарстві міжнародних справ, створеному шляхом реорганізації 22 грудня 1917 р. з Генерального секретарства міжнаціональних справ. Співробітниками відомства були переважно молоді чоловіки, віку від 20 до 40 років. Пріоритетом у доборі кадрів до новоствореного державного органу було знання іноземних мов, а Надія Суровцова вільно володіла французькою й німецькою мовами. Попри її дещо небезпідставно упереджене ставлення до Костя Лоського (вважала його «просто петербурзьким чиновником із певними малоросійськими симпатіями»),

Надія Суровцова, не вагаючись, прийняла його запрошення на роботу в зовнішньополітичному відомстві. Відчуття причетності «до самого джерела політики, міжнародних справ» стало потужним мотивом у кар'єрному просуванні дівчини²⁴. У спогадах вона з гордістю наголошувала, що «з діловода біженецьких справ стала начальником загального відділу міністерства закордонних справ»²⁵. Утім, пам'ять дещо підводила її під час написання спогадів щодо назв підрозділів, де їй довелося працювати. Спершу Надія Суровцова, як і галичани Йосип Суховерський і Василь Оренчук, обіймала посаду діловода. Колеги були практично однолітками й ровесниками Надії Суровцової, мали юридичну освіту й досвід практичної роботи у сфері юриспруденції та в громадській діяльності. Зовнішньополітичне відомство упродовж деякого часу базувалося на Хрещатику, 38 у готелі «Савой». Як згадувала Надія, «ми на Хрещатику були по горло зайняті своїми справами, вимірювали міру незалежності Генерального секретаріату, захоплювалися тими діями, які обстоювали принципи дедалі більшого унезалежнення від Росії, з її беззуддям, і обурювалися тими, хто тупцював на автономічних позиціях»²⁶.

З ухвалою Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV Універсалу, яким УНР проголошувалася «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу», Генеральний секретаріат було перейменовано на Раду народних міністрів, а Генеральне секретарство міжнародних справ — на Народне міністерство закордонних справ. У новому статусі зовнішньополітичне відомство продовжило діяльність у сфері «відання політичних зносин УНР з іншими державами» та охорони «інтересів українських громадян в чужоземних державах і чужоземних підданих в межах УНР»²⁷. Усі служби зовнішньополітичного відомства розташувалося в будинку знаного цукропромисловця, колекціонера й мецената Федора Терещенка на вулиці Терещенківській, 9. «Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій», — згадував згодом міністр закордонних справ у гетьманському уряді Дмитро Дорошенко²⁸.

Кабінет міністра розташували в колишній спальні, робоче місце діловода обладнали «в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка), чудесній кімнаті з гобеленами, білим мармуровим каміном та широкими дверима»²⁹. У цій кімнаті працювала Надія Суровцова і підпорядкований їй співробітник Олександр Полюга-Шуберт. «Широкі двері» вели до кабінету Василя Оренчука. Робочий день співробітників спершу розпочинався о 10-й годині ранку й закінчувався о 3-й годині дня. «Ми приходили щодня на роботу, полагоджували біжучі справи і не знали доладу, що саме діється на світі, — писала Надія Суровцова. — Знали тільки, що представники большевиків у Центральній Раді стояли в

опозиції, а у Харкові їх угруповання були сильніші, ніж у Києві»³⁰. У цей момент більшовицькі війська впритул наблизилися до Києва, державні органи було евакуйовано до Житомира.

Проте робота міністерства тривала. Надія Суровцова й Ольга Рачинська приходили на роботу з дому, інші співробітниці через обстріли залишалися навіть вночі на Терещенківській. Траплялося ночувати в робочому кабінеті також Надії. На такі випадки дівчата мали для вечері «запас шкоринок» (бо з хлібом у Києві було сутужно), розмочували їх в окропі і тим живилися. А зранку починали виконання своїх службових обов'язків: готували службові листи, протоколювати переговори, забезпечувати документами візитерів.

Українська дипломатична служба, що народжувалася як держаний інститут у буремні революційні роки, потребувала кваліфікованих фахівців не лише для відповідних підрозділів центрального апарату зовнішньополітичного відомства, але й для закордонних установ. Відтак уже з перших днів діяльності Генерального секретарства справ міжнародних постало питання про започаткування підготовки майбутніх дипломатів, насамперед для роботи в консульських установах. Спершу зовнішньополітичне відомство попри нагальну потребу не мало можливості організувати теоретичну підготовку претендентів на консульські посади. На заваді започаткуванню спеціальної освіти працівників новостворюваної дипломатичної служби ставали як об'єктивні причини (брак висококваліфікованих викладачів, компетентних у сфері консульських зносин, та матеріальних ресурсів), зумовлені новизною поставленої проблеми, так і причини непереборної сили, незалежні від волі виконавців (наступ більшовиків на Київ і тимчасовий переїзд у зв'язку з цим уряду в Житомир). Надія Суровцова залишалася в захопленому більшовиками Києві, як вона писала «на нелегальному становищі» — з паспортом на чуже ім'я й вірила в повернення уряду. З її колег у місті залишався лише Юліан Гржимала-Маринович. Вони разом вчили грецьку мову (цього іспиту Надії бракувало для завершення курсу в Київському університеті) й стежили за новинами з Берестя, де делегація Центральної Ради проводила переговори з Центральними державами.

Після повернення Центральної Ради до Києва в березні 1918 р. було відновлено роботу міністерства й контакти з іноземними представництвами, досягнуто домовленості про заснування при Українському науковому товаристві економістів Консульських курсів, покликаних у стислий термін дати необхідні фахові знання тим, хто невдовзі мав обстоювати економічні інтереси молодої незалежної держави на міжнародній арені та захищати права українських громадян у зарубіжних країнах. Курс навчання передбачався двомісячний, а вимоги до освіти претендентів були

досить високі: «знати українську мову і яку-небудь чужоземну, мати вищу юридичну або економічну освіту»³¹.

Тим часом наказом № 11 від 29 березня 1918 р. на посаду завідувача консульського відділу було призначено старшого урядовця для особливих доручень Йосипа Суховерського, а на посаду завідувача юридичного відділу — діловода Василя Оренчука. Завдання консульського відділу визначалися як «охорона інтересів українських підданих, проживаючих за границею, а також охорона чужоземних підданих, проживаючих на Україні», листування з консулами, видача в разі потреби посвідчень громадянам на в'їзд і виїзд з України. На посаді діловода в складі відділу деякий час залишалася Надія Суровцова, працювали канцеляристи 1 розряду (Ольга Рачинська, Роман Винявський, Юліан Гржимала-Маринович, Володимир Даньківський) та канцеляристи 2 розряду (Софія Вольська, Аделаїда Давидова, Єлизавета Слабневич).

Єдина серед усіх співробітників відділу Надія Суровцова була рекомендована для навчання на Консульських курсах. До середини квітня 1918 року комітет отримав заяви від 75 осіб, котрі мали відповідну освіту і знання мов. Це були переважно випускниці інститутів шляхетних дівчат із знанням французької, англійської і німецької мов та володінням друкарськими навичками; випускники юридичних, історичних, історико-філологічних та філологічних факультетів зарубіжних університетів зі знанням 3–7 іноземних мов; державні службовці або військовики, що втратили роботу, з досвідом роботи у сфері зовнішніх зносин та знанням іноземних мов; представники шляхетних родів, які знали мови та володіли питаннями етикету в силу свого виховання; особи, які закінчили бухгалтерські курси. Отримавши фахові знання на Консульських курсах, такі слухачі могли скласти професійний фундамент консульської і дипломатичної служби. Невипадково Надія Суровцова у своїх спогадах називала цей перший навчальний заклад із підготовки дипломатів «Консулярною академією». Прийом на курси відбувався без іспитів, шляхом перевірки документів та співбесіди українською мовою. За результатами співбесіди 17 квітня 1918 р. претендентів розподілили на три групи: дійсні слухачі — 28 осіб; вільні слухачі — 4 особи; кандидати на слухачі — 39 осіб. Категорію вільних слухачів складали співробітники різних Міністерств, які потребували кваліфікованих фахівців у сфері зовнішніх зносин. Рекомендована від МЗС на навчання Надія Суровцева потрапила до другої групи. Тоді вона вже отримала 16 квітня призначення на посаду керівника самостійного підрозділу — політичного відділу в складі департаменту МЗС³² і мала двох підпорядкованих їй співробітників на посадах урядовців — Олександра Шуберта-Полюгу і Юліана Гржималу-Мариновича. Навчання на консульських курсах розпочалося 20 квітня 1918 р.

Його тривалість передбачалася 10 тижнів замість попередньо планованих 2 місяців, однак реалізувати план не вдалося через зміну влади.

29 квітня 1918 р. до влади прийшов Павло Скоропадський як гетьман Української Держави. Не маючи жодних вказівок і розпоряджень вищого керівництва щодо діяльності МЗС, стривожений Кость Лоський спорядив Надію Суровцову до Михайла Грушевського з пропозицією прийняти диктатуру. До приміщення Центральної Ради вона потрапити вже не змогла — його охороняла гетьманська варта. Відтак Надія звернулася до німецького посла барона Мумма з проханням дати на деякий час по-сольський автомобіль. Відповідь посла була позитивною, а розрахунок виявився вдалим: з німецьким водієм вдалося дістатися до місця проведення наради під керівництвом Володимира Винниченка і до місця перебування голови Центральної Ради. Однак Михайло Грушевський пропозицію прийняти диктатуру, переказану Надією Суровцовою, рішуче відхилив³³.

2 травня 1918 р. розпочав роботу гетьманський уряд. Міністерство закордонних справ Української Держави з 5 по 20 травня 1918 р. очолював відомий учений, правник, державний діяч і педагог вищої школи, професор Микола Василенко, одночасно обіймаючи посаду міністра народної освіти. Тимчасовий керівник двох міністерств, крім того, з 2 до 7 травня тимчасово виконував ще й обов'язки Голови Ради Міністрів Української Держави³⁴. Частина співробітників із попереднього складу продовжила роботу на своїх посадах, зокрема Кость Лоський, Надія Суровцова, Василь Оренчук. «Я сиділа у тому самому кабінеті з гобеленами на стінах та мармуровим каміном... за вікном був той самий сквер, а далі Ботанічний сад, де йшли бої з більшовиками. Через цей самий кабінет ходили до міністра та Лоського представники Антанти, Польської сили збройної, консули і після Берестейського миру, представники Німеччини, Австрії, Туреччини, Болгарії... Обставини мінялися, а кабінет і я лишались ті самі», — згадувала Надія Суровцова³⁵.

У нових умовах їй довелося на деякий час повернутися до репетиторства, але не зі студентами, а із заступником міністра закордонних справ Олександром Палтовим — особою, близькою до гетьмана. За визначенням Дмитра Дорошенка, це була «розумна, здібна і енергійна людина, яка уміла знайтися в усяких обставинах і поводитися з великим тактом»³⁶. Призначений 3 травня на посаду заступника міністра закордонних справ, він тимчасово виконував обов'язки помічника Державного Секретаря і одразу відчув потребу вивчення української мови, володіння якої йому бракувало на високих посадах. Олександр Палтов попросив Надію навчити його української мови і здивував свою вчительку серйозним ставленням до навчання. «Палтов учився, насправді вчився і

працював, — згадувала Н. Суровцова. — Це була не наша людина, але вона викликала до себе повагу. Не кажучи вже про те, що він насправді розумівся на дипломатії, принаймні з тим її обсягом, який я зустрічала до того часу»³⁷. Зі свого боку Олександр Палтов допоміг Надії опанувати тонкощі дипломатичного листування. МЗС скеровувало численні ноти німецьким представникам через конфлікти українського населення з німецьким військом, безпідставні арешти українців тощо. За підготовку нот відповідали радники, але якось О. Палтов доручив написати ноту Надії і принести на заняття з мови. Перший варіант виявився зовсім невдалим, заступник міністра цілком його перекреслив, другий — кращим, зрештою завдяки поясненням і виправленням помилок Надія навчилася писати ноти. Ці навички їй згодилися під час навчання на Консульських курсах.

Призначений 20 травня 1918 р. керівником гетьманського МЗС історик, громадський і державний діяч Дмитро Дорошенко поновив на посаді старшого радника міністерства професорської колегії Консульських курсів професора Оттона Ейхельмана — улюбленого університетського викладача батька Надії. Відтак було відновлено роботу курсів. Навчання відбувалося у вечірній час, що дозволяло слухачам не відволікатися від основної праці. Курси давали також добру нагоду слухачам поліпшити знання іноземних мов. Через різні причини (зміни в лекторському складі, скорочення курсу тощо) кількість запланованих годин скоротилася до 189, але результат виправдав очікування: «слухачі і слухачки виховувались на ідеї української державності, на поглядах економічних інтересів України в момент сучасного життя»³⁸. Серед випускників, які першими отримали профільну освіту, була Надія Суровцова. Ця подія була справді визначною в її житті. По-перше, тому, що іспити з міжнародного права приймав професор Ейхельман. По-друге, тому, що «для жінок того часу це було новиною»³⁹. По-третє, тому, що з дипломом Консульських курсів вона отримала необхідні для дипломатичної служби знання і право обіймати керівні дипломатичні посади.

16 липня Надія Суровцова очолила відділ преси⁴⁰ у складі Департаменту міністерства й «перейшла до величезної зали, різьбленої дубової їдальні Терещенків з розсувними дверима до парадної білої зали»⁴¹. Інтер'єр кабінету («мій столик стояв біля вікна, за мною стіл Полюги, в навкруги — кілька столів інших співробітників»⁴²) зберігся на єдиному вцілілому її фото того часу. У її підпорядкуванні у відділі працювали, крім Олександра Полюги, Теодозій Ставничий (звільнився 1 червня 1918 р.), Роман Винявський, Ірена Добродієва та Петро Сосенко⁴³. На чолі консульського і юридичного відділів залишалися Йосип СухOVERський і Василь Оренчук, що мали також і функції радників міністра; загальним відділом керував Володимир Дьяконенко, бухгалтерсько-господарчим — Петро Рибка.

Відділ преси видавав також задумані ще Олександром Шульгиним місячники “Ukrainisch Nachrichten” (німецькою мовою) та “Ukraine” (французькою мовою). Франкомовне видання готував колишній секретар Центральної Ради Микола Чечель, давній знайомий Надії Суровцової по Петербургу. Він працював редактором підпорядкованого відділу. Підготовлену Миколою Чечелем брошуру із загальними відомостями про Україну французькою мовою вдалося видати лише як перше число часопису. Редактором німецькомовного видання став бібліотекар Університету Св. Володимира Веніамін Кордт.

Повсякденна робота передбачала письмове, а іноді особисте спілкування з іноземними представниками, виконання доручень міністра, участь у громадському житті. Як громадська активістка й керівниця самостійного підрозділу Надія Суровцова потрапила разом із Федором Слісаренком від МЗС до страйкового комітету, який мав забезпечити спротив переведенню діловодства міністерств на російську мову. Оскільки діловодство зовнішньополітичного відомства велося українською або тодішньою мовою дипломатії — французькою, організовуваний Софією Русовою страйк мало стосувався їхньої діяльності. Однак вони доповіли міністру Дорошенку, що на знак протесту співробітники залишили приміщення міністерства. Утім, із кабінету міністра вони вийшли з усвідомленням необхідності «негайно відіслати до австрійців ноту протесту», оскільки в ній йшлося про життя людей. Тому Надія особисто відвезла на міністерському «Мерседесі» ноту протесту австрійському представникові графу Фюрстенбергу⁴⁴. Вміння керувати автомобілем додавало жінці-дипломату впевненості, в разі потреби вона могла обійтися без водія.

Поразка Центральних держав у війні, криза Гетьманату й початок антигетьманського повстання в листопаді 1918 року принципово міняли ситуацію в Києві. Надія тримала зв'язок із повстанцями, передаючи через друкарку Ніну Онацьку інформацію, яка могла би їм пригодитися. Проте продовжувала працювати, вже під орудою нового міністра Григорія Афанасьєва.

Співробітники очолюваного Надією Суровцовою підрозділу забезпечували контакти міністра «прямим дротом» із закордонними абонентами. До обов'язків начальниці відділу входило контролювання публікацій київської преси з міжнародної тематики, які могли з'явитися в закордонній пресі, та контакти з журналістами, які прагнули отримати інтерв'ю міністра. «Представники газет не раз приходили по інтерв'ю до Афанасьєва, ще частіш їх цікавить з його доручення задовольняла я», — писала Надія Суровцова⁴⁵. Як офіційний представник зовнішньополітичного відомства за дорученням міністра вона взяла участь у пресконференції, яку було вирішено провести для журналістів. Разом із

представниками командування та міністерства внутрішніх справ, які інформували пресу про становище в столиці та справи в уряді, вона за погодженням з міністром подавала відомості про міжнародні справи. Отже, Надія Суровцова по суті стала першим речником МЗС.

Як вправну співробітницю та ще з профільною освітою її запросив до штату місії у Франції Олександр Палтов, який збирався до Парижа у статусі посла. Та вже 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади, було відновлено Українську Народну Республіку під керівництвом Директорії на чолі з Володимиром Винниченком.

Надія Суровцова залишилася на своїй посаді в міністерстві. Його очолив за сумісництвом посад Голова Ради міністрів УНР Володимир Чехівський. Від кінця грудня 1918 р. до початку лютого 1919 р. поспіль із посольствами, які продовжили діяльність у Німеччині, Австрії, Болгарії, Туреччині та Фінляндії, було засновано дипломатичні місії у Великій Британії, США, Бельгії, Ватикані, Греції, Данії, країнах Балтії (Латвії, Литві, Естонії) та Кавказу (Азербайджані, Вірменії, Грузії), Італії, Нідерландах, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Швеції, Швейцарії. Надія вдруге отримала пропозицію виїхати в закордонне відрядження до Франції. Її включили до складу урядової делегації до Парижа для участі в Мирній конференції делегацій держав-переможців у Світовій війні та їхніх союзників на чолі з Григорієм Сидоренком. Надзавдання делегації полягало в досягненні визнання незалежності УНР державами-учасниками міжнародного форуму. У складі делегації створювалася найбільша секція журналістів та інформаційне бюро, передбачалося функціонування української бібліотеки чи принаймні полиці українських книжок для створення позитивного уявлення учасників конференції про Україну. Пропозиція дуже втішила Надію. Для неї Париж був «центром світової політики, осідком найвизначніших дипломатів», а місія «мала вперше представляти Україну в країні Антанти»⁴⁶. Трудність полягала в тому, що переможені держави — Німеччина та її союзниці, до участі в роботі конференції не запрошувались, відтак українські дипломати могли розраховувати лише на переговори в кулуарах. До того ж у Парижі активізувалася антиукраїнська пропаганда росіян. Не маючи формального запрошення до участі в конференції, члени делегації шукали способів привернути увагу її учасників до українського питання. Надія Суровцова збиралася в Париж як секретар інформаційного бюро та секретар бібліотеки⁴⁷. Вона зібрала необхідні документи, видання для формування бібліотеки та організації книжкових виставок про Україну, етнографічний матеріал для декорування приміщення. Через літературу й національні традиції вона планувала розповідати світу про Україну, використовуючи засоби, які через багато років будуть визнані інстру-

ментами культурної дипломатії. До складу делегації увійшли Олександр Шульгин, очільник УТА Дмитро Донцов та інші досвідчені і менш досвідчені постаті⁴⁸. Проте дорогу до Парижу подолали не всі.

З великим труднощами Надії Суровцовій та кільком іншим членам делегації завдяки виданим швейцарським консулом у Києві Гавриїлом Енні візам вдалося дістатися Швейцарії. У Берні вона контактувала з посольством і українським жіноцтвом, які гуртувалися біля Марії Грушевської як голови Української національної жіночої ради у створенні за кордоном жіночої організації та інкорпорації її в міжнародні організації. Результатом їхніх зусиль стало заснування в Берні Української секції жіночого інтернаціоналу Ліги миру і свободи як всеукраїнської організації з підпорядкованими їй філіями⁴⁹. Крім того, Марію Сильвестрівну обрали Генеральним секретарем Національної ради жінок у Парижі. Марія Сильвестрівна прийняла цей вибір тимчасово з огляду на те, що «Треба було підпису голови на мандатах делегаток на міжнародний з'їзд»⁵⁰. Серед делегаток була Надія Суровцова. «Надзвичайно весела, дотепна, проста людина, — згадувала Катерина Грушевська, — тої ідеальної простоти, яку можна знайти лиш ще в товаристві двірників і городових, і то вже рідко. Нам було дуже, дуже приємно і весело»⁵¹. Однак невдовзі надійшла інформація про вихід наказу про повернення членів місії, які не доїхали до місця призначення.

Казимира

Казимира Іллакович не мала намірів ні в часі студій, ні в часі війни присвятити себе дипломатії. Однак у її долю теж втрутився випадок. У серпні 1918 р. вона повернулася з Петрограда до Варшави. З поваги до численних медалей на її мундирі сестри милосердя німецький унтер-офіцер дозволив прогулятися містом перед тим, як вона мала вирушити до ізоляційного табору репатріантів із Росії. Перший час Казимира мешкала на вул. Кредитовій, у домі знайомої аристократки Марії Собаньської (Maria Sobańska), яка теж недавно повернулася з Петрограда, де з ризиком для життя співпрацювала з польськими військовими організаціями, й почала проводити літературний салон. Щотижня там збиралися відомі вчені, літератори й політики.

Невдовзі «було зірвано» зв'язок з Росією — 11 листопада Польща відновила незалежність. Як зауважувала згодом Казимира, в тому часі «треба було створити цілий апарат, який би керував державою... З невеликих осередків представництв, сформованих Регентською радою, були створені великі представництва, які вже мали на меті охопити всю колишню Польську державу»⁵². У палаці промислового магната й банкіра Леопольда Кроненберга (przy ul. Królewskiej, 18), де в 1917–1918 рр.

працювала Тимчасова Державна рада Польського Королівства, розпочинало діяльність зовнішньополітичне відомство незалежної Польської Республіки. Це був чи не найгарніший будинок у тодішній Варшаві, побудований у 1867–1871 рр. за проектом берлінського архітектора Фридриха Хітціга. Новостворювані урядові установи потребували фахового персоналу. Відтак серед перших співробітників опинилися ті, що мали досвід роботи в імперських структурах — російських і австрійських⁵³. Для зовнішньополітичного відомства принципово важливою компетенцією службовців було володіння іноземними мовами. Перший міністр зовнішніх справ Титус Філіпович, пам'ятаючи з краківських зустрічей у домі Пілсудського здібності до мов Казимири, негайно запросив її на посаду одного з секретарів кабінету міністра (урядника VIII категорії). На той момент вона досконало володіла англійською, німецькою, французькою і російською мовами.

Пропозицію Іллакович прийняла без вагань, бо відчула одразу, що «нарешті потрапила на правильну дорогу, що того в житті вже ніколи не покине»⁵⁴. 15 листопада 1918 р. вона була прийнята на посаду референтки кабінету міністра⁵⁵ і, «заїкаючись зі страху», друкувала двома пальцями на не відомому їй «інструменті» — друкарській машинці — проєкт депеші до закордонних країн про постановня Польської Держави⁵⁶. Увечері Казимира побачила в кабінеті міністра Маршалка Пілсудського. Це надало їй впевненості й спокою. 16 листопада 1918 р. з депеші за підписами Маршалка Пілсудського й міністра зовнішніх справ Філіповича про відновлення державної незалежності Польщі дізнався світ. А Казимира Іллакович була до того вікопомного повідомлення якнайближче дотична. У своїх спогадах вона неодноразово писала про особливе натхнення, яке додавало сміливості державним службовцям перших урядових установ працювати для відродженої Польщі.

18 листопада новим міністром став Леон Василевський, активний діяч польської соціалістичної партії, публіцист, учень Томаша Масарика в Празькому університеті й перекладач творів Михайла Драгоманова польською мовою, соратник Юзефа Пілсудського⁵⁷. Міністр Філіпович перейшов на позицію заступника міністра, хоч продовжував формувати кадровий склад міністерства. Перевага при прийомі на службу надавалася особам, які мали правничу, економічну, політичну освіту або закінчили австрійську дипломатичну академію й володіли щонайменше двома іноземними мовами⁵⁸. Спершу структура міністерства включала керівництво (міністр і його заступник), секретаріат, литовсько-білоруський відділ, відділ по роботі з конгресами, юридичний відділ, політичний відділ із політичною секцією, секцією преси, консульським відділом, економічно-торгівельною секцією, загальний відділ із відділом кадрів і фінансовим

відділом, технічний відділ із транспортним, економічним відділами й відділом контролю та комендатурою⁵⁹. У грудні 1918 року в центральному апараті МЗС уже працювало на основних посадах 109 осіб і ще 143 — на допоміжних⁶⁰. Казимира Іллакович була першою жінкою на основній посаді в МЗС. «Бути першою жінкою в МЗС на посаді референта поза сумнівом було честю» і «суспільним авансом», — згадувала вона пізніше⁶¹. Поступово обживалася в кабінеті, який ділила з кількома колегами, маркуючи простір «своїми скарбами»: «очеретяна етажерка, смішна, ніби садова, лавочка, бронзовий лев на ясеневому столику, ще «захоплений» у німців на Медовій, де раніше працювало Міністерство зовнішніх справ, високий — круглий чи то столик, чи то підставка — чорний з двома полицками для квітів»⁶². Її виняткове становище в штаті міністерства, тепер — у політичному відділі, не давало втім жодних переваг у виконанні службових обов'язків. Навпаки, Казимира увесь час мусила доводити свою незамінність у політичному відділі, щоб не бути переведеною до іншого підрозділу, менше їй цікавого. У 1919 р., за підрахунками відомого польського дослідника Войцеха Скури, в МЗС працювали в консульському відділі аж 7 жінок на 17 посадах⁶³. «Ворогом всіх жінок», що працювали на рівноправних посадах, вона називала відділ кадрів і, зауважуючи чоловічу нетолерантність до жінок у МЗС, увесь час боролася за рівні з чоловіками права жінок у дипломатії. Попри успіх в поетичній творчості, Казимира Іллакович вважала себе насамперед урядовцем, а потім — поеткою.

Вперше пониження посади Казимири дістала після чергової зміни міністра. Невдала спроба державного перевороту 4–5 січня 1919 р. змусила Леона Василевського разом із кабінетом Єнджея Морачевського піти у відставку. Міністерство закордонних справ і Кабінет міністрів очолив Ігнацій Падеревський. З його ініціативи від 27 січня 1919 р. зовнішньополітичне відомство змінило назву на Міністерство закордонних справ для уникнення помилок через співзвучність із назвою міністерства внутрішніх справ⁶⁴.

Викликом і випробовуванням для Казимири стало в цей час виконання функції дипломатичного кур'єра. Чи не найскладнішою виявилася ситуація, коли їй довелося перевезти дипломатичну пошту і гроші до Лондона. З 16 червня 1919 р. Послом Польської Республіки у Великій Британії було призначено Евстахія Сапегу, якого вона невдовзі зустріне у Варшаві вже в Міністерстві закордонних справ як міністра (23 червня 1920 р. — 20 травня 1921 р.). Їхати до кінцевого місця відрядження Казимира мала через Гданськ, Берлін, Кельн, Леон і Париж, також доставляючи туди пошту і гроші. Відтак тільки грошей виявилось два величезні лантухи. Багаж було видано в передсвяткові дні, отож мусила везти в супроводі

міліціанта додому, бо в охороні їй було відмовлено — дипломатичний кур'єр не міг бути жінкою, тому охорона не передбачалася. «Лантухи були справжнім кошмаром. У Гданську треба було з ними швидко пересідати. Сумка кур'єрська тиснула шию, до вагону-ресторану боялася піти, а вранці під подушкою ледве не забула конверти з валютою», — згадувала свій досвід дипкур'єра Казимира⁶⁵. Тим більше розчарування у виконаній місії спричинило те, що в Берліні було відкрито в її присутності один із лантухів, і в ньому виявилася шинка для посла⁶⁶.

У серпні 1920 року, коли більшовики підходили до Варшави, розпочалася підготовка служб міністерства до евакуації до Познані. Разом з іншими працівниками Казимира в екстреному порядку вдень і вночі пакувала й частково палила документи. Крім службових обов'язків, вона мала спеціальну місію — виїздила як опікунка хворого приятеля — Рогера Рачинського, супроводжуючи його до Лікарні Преображення Господнього. З хворим на ношах довелося їхати товарним вагоном. Син засновника картинної галереї у Рогалині Едварда Рачинського, граф Рачинський повернувся до відродженої Польщі в листопаді 1918 року і вступив на службу в Міністерстві закордонних справ, спершу як аташе без зарплати. Вже наступного року він був офіційним співробітником МЗС і брав участь у складі польської делегації у мирній конференції у Парижі, а у травні 1919 р. отримав призначення на посаду секретаря дипломатичної місії у Італії. В часі більшовицького нападу на Варшаву Р. Рачинський із 15 травня 1920 р. керував відділом меншин МЗС⁶⁷. Однак Казимира Іллакович опинилася поряд із ним у тяжкий момент не лише тому, що мала досвід медичної сестри, як і не лише тому, що супроводжуваний обіймав досить високу посаду в зовнішньополітичному відомстві. Вони були близькими друзями, а в їхньому оточенні ходили чутки про взаємне кохання. Однак згодом життєві шляхи розійшлися. Перебування в Познані залишило глибокий слід у відчуттях Казимири — очевидно, під впливом перших вражень, саме це місто вона обрала через багато років для життя після завершення дипломатичної служби.

У квітні–травні 1922 р. Казимира Іллакович брала участь у складі польської делегації на Генуезькій конференції (10 квітня — 29 травня 1922 р.). Попри близьке знайомство з керівництвом міністерства й літературну славу, вона трималася відповідно до своєї посади. Тут вона познайомилася з Габрієлем Нарутовичем, призначеним 28 червня 1922 р. міністром закордонних справ в уряді Артура Слівінського. Відомий гідроінженер, професор Технологічного інституту в Цюриху, він практично все свідоме життя провів у Швейцарії. Після відновлення незалежності Польщі Нарутович повернувся на батьківщину, обіймав посаду міністра громадських робіт, з якої був призначений керівником зовнішньополітичного

відомства. Казимира була якнайвищої думки про людські якості свого керівника, вважала його «простим, великодушним, лояльним, справедливим, легким у спілкуванні»⁶⁸, їй імпонувало також його походження з Віленщини, де вона провела дитинство.

Трагічною подією вкарбувався в її пам'яті день 16 грудня 1922 р. Поранений вбивцею Габріель Нарутович помер на руках Казимири. 9 грудня за підтримки лівих і коаліції національних меншин Нарутович був обраний Сеймом на посаду президента Польської Республіки. Проти нього як «того, хто не знає польської» на посаді президента, одразу розгорнулася кампанія протесту. За спостереженнями Вінцента Вітоса, «преса правого табору явно підбурювала, представляючи обрання Нарутовича як тріумф єврейства і нещастя для поляків. ... Ні преса, ні праві організації належним чином не засудили нечувані ексцеси на адресу першого президента відродженої країни....»⁶⁹. Під час урочистості з нагоди прийняття спікером Сейму Мачеєм Ратаєм присяги президента і передавання влади президенту начальником держави Юзефом Пілсудським 11 грудня відбулися масові інциденти з блокуванням вступу президента та депутатів до будинку Сейму.

15 грудня новий президент вступив на посаду і провів зустріч зі спікерами Сейму та Сенату для обговорення свого сподівання на створення міжпартійного уряду. Наступного дня після відвідання кардинала Александра Каковського президент вирушив до будинку Товариства заохочення мистецтв “Zachęta” у супроводі Станіслава Цара для участі у відкритті щорічного салону. На Президента чекали, серед інших, прем'єр-міністр Владислав Сікорський та посол Великої Британії у Польщі Гринфєрр Макс Мюллер із дружиною. Дипломатичне подружжя привітало його з обранням на високу посаду, на що президент віджартувався, що краще співчувати. Стривожені подіями під час урочистості прийняття присяги, Казимира та її колеги (урядовець МЗС Ян Генрік Росен, який був художником, керівник відділу протоколу Стефан Пжеждзьєцький (Stefan Przeździecki) та його брат Райнольд Пшездецький (Rajnold Przeździecki), Здіслав Щербінський (Zdzisław Szczerbiński) намагалися підійти ближче до президента в натовпі, щоб у разі небезпеки допомогти йому. Під час оглядання полотна “Szron” Теодора Зьомки (Teodor Ziomka) у президента Нарутовича вистрелив екстреміст Елігіуш Невядомський. Після вистрілу Казимиру негайно покликали до пораненого як фронтову медсестру, однак допомогти йому вже не було можливості. Президент помер у оточенні колег з МЗС, з якими він мав теплі дружні стосунки. Казимира закрила йому очі. Вбивцю засудили до смертної кари й розстріляли у Варшавській цитаделі в останній день січня 1923 р. Противники жертви оголосили вбивцю мучеником. Казимира Іллакович працювала в МЗС до травня 1926 р.

Після дипломатичної служби. Друга спроба

Надія Суровцова, не отримавши звільнення й не виконавши наказу про повернення до Києва співробітників місії, які не змогли дістатися Парижа, в 1919 р. виїхала до Відня з надією з'ясувати своє службове становище в посольстві. Як член дипломатичної місії вона звернулася до керівництва МЗС УНР за дозволом використати час перебування у Відні для закінчення навчання⁷⁰. Отримавши дозвіл, вона стала першою українкою, яка після Світової війни вступила до Віденського університету, і згодом отримала диплом доктора філософії, захистивши дисертацію «Богдан Хмельницький і українська державна ідея».

Під час навчання Надія брала активну участь у громадській діяльності. У складі української делегації із 20 осіб під керівництвом Валерії О'Коннор-Вілінської вона взяла участь у Віденському конгресі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи 1921 р. Тоді українську секцію було прийнято повноправним членом міжнародної Ліги. Відтоді Надія Суровцова активно співпрацювала з цією міжнародною жіночою організацією, брала участь у конгресах Ліги в Дрездені (1923) та Вашингтоні (1924).

У цей час українці, які перебували у Відні, гуртувалися задля взаємодопомоги й допомоги тим, хто залишився в Україні, змучений голодом. З ініціативи української секції Ліги миру і свободи за активної участі Надії Суровцової вдалося заснувати Комітет допомоги голодним України. Ініціаторки Ольга Галаган, Надія Суровцева та Оксана Храпко-Драгоманова підготували й розіслали звернення до всіх секцій-членів Ліги з проханням про допомогу українцям. Невдовзі пожертви надіслали німецька, норвезька, угорська і шведська секції. Австрійська секція влаштувала благодійну театральну виставу легендарної авторки Берти Зутнер, кошти від якої передала на користь голодуючим українцям⁷¹. За допомогою австрійської секції комітет провів у Гофбурзі українську виставку й концерт за участі оперних співаків, випускників Музичної Академії у Відні Софії Коренець і Олександра Нижанківського. Перлиною заходу став показ українських строїв⁷². Засоби, які зараз кваліфікують як інструменти культурної дипломатії, давали результати: отримані кошти скеровувалися для матеріальної підтримки науковців, письменників, митців, діячів культури й мистецтва, а також ширших кіл інтелігенції, робітників, селян.

Спершу комітет очолювала Надія Суровцова. Невдовзі вона передала керівництво комітетом колишньому голові Центральної Ради, історику Михайлу Грушевському, а сама залишилася секретарем. До діяльності комітету долучилися Олександр Олесь, Юрій Тищенко-Сірий, Іван Косак, Олександр Полюга. Донька Михайла Грушевського — Катерина готувала й поширювала звернення «До земляків» у Європі й Америці з

проханням про надання коштів для підтримки голодних. Найбільше пожертв надходило від американських українців. Крім того, комітет співпрацював у пошуках фінансової підтримки голодним українцям із Повноважним представництвом УРСР, що розпочало свою діяльність 15 березні 1922 р. на чолі з Юрієм Коцюбинським.

Особисте знайомство з повпредом здалося Надії Суровцовій дружбою. Під впливом довіри до «світлої людини» Коцюбинського й систематичних контактів у повпредстві вона почала змінювати свої переконання, цікавитися комуністичним рухом, набувати нових контактів серед австрійських і німецьких комуністичних діячів, провела за їхнього сприяння тур Німеччиною, де читала лекції у різних містах, збираючи кошти для голодних українців. Брала участь у конгресі Ліги миру і свободи в Гаазі, Дрездені, конгресі профспілок у Амстердамі під галом «Війна — війні». Набула членства в австрійській комуністичній партії, вступила до Товариства «Єдність», співпрацювала в культурній і редакційній комісії, стала віцепрезидентом Союзу журналістів робітничої преси у Відні⁷³. Згодом дістала запрошення на лекторську подорож містами США.

Навесні 1925 року Надія Суровцова виїхала з Відня до Харкова, через Москву. «Передо мною знов стелилося життя, нове, невідоме, прекрасне, якому я мала віддати свої молоді сили. Отже, не марні роки навчання, тяжкий досвід еміграції, всі думки, шукання — ось він, мій шлях, задля якого я порвала з товаришами минулого, що не хотіли, не зрозуміли того, до чого прийшла я. Вони лишилися по той бік, не схотіли взяти участь в активному будівництві своєї батьківщини»⁷⁴.

У Харкові вона спробувала повернутися у професію. Одразу отримала запрошення до редакційного відділу («редакторату») Всеукраїнського фотокіноуправління, яким на той час керував старший редактор Олесь Досвітній. Її перше завдання полягало в рецензуванні кіносценаріїв. Перевага надавалася сценаріям, у яких оспівувалася радянська дійсність. Друге завдання стосувалося перегляду на предмет «змісту, художності і рентабельності» закордонних фільмів, які передбачалися до закупівлі, і перекладі титрів до закуплених фільмів⁷⁵. Освічена, розумна жінка стала жертвою підступної радянської пропаганди за кордоном і, повернувшись додому, свідомо «будувала нове життя». У колі її спілкування були юні Микола Бажан і Юрій Яновський, майбутній видатний режисер Олександр Довженко, отаман і актор фільму «П. К. П» Юрко Тютюнник, геніальний режисер Лесь Курбас, інші видатні постаті з України і з-за кордону — Канади, США, Німеччини, Австрії, до прорадянських видань у цих країнах вона систематично дописувала свої нариси, фельстони, оповідання. Крім того, займалася громадською роботою як керівниця жіночої

ради в Товаристві «Змичка» при ВУФКУ. Серед інших знайомих Надія найтісніше контактувала з керівником відділу преси Наркомінсправ УРСР Грицем Петренком. На його запрошення вона перейшла до відділу преси НКЗС УРСР на посаду редактора-референта, займалася щоденним реферуванням англомовної та емігрантської преси для наркома Олександра Шліхтера, підготовкою щомісячних бюлетенів про закордонну пресу для всіх наркомів і перекладала для іноземних гостей НКЗС УРСР під час їхніх візитів до Харкова. У той час у Харкові перебували генеральні консульства Німеччини й Польщі. Надії Суровцовій доводилося бути на прийняттях у консульствах, а з генконсулом Польщі Константи Заремба-Скшинським (Konstanty Zaremba-Skrzyński) вона часами зустрічалася і в театрі чи на культурних заходах. Вони мали багато тем для розмов: генконсул народився на Поділлі, довго жив у Києві, де закінчив приватну гімназію і отримав правничу освіту в Університеті Св. Володимира, у 1921–1923 рр. працював на різних посадах у змішаній російсько-українсько-польській комісії у справах репатріації у Варшаві, був начальником Східного відділу МЗС Польщі⁷⁶. Людина з різнобічними інтересами, зацікавлена літературою та досвідом роботи в журналістиці, К. Заремба-Скшинський запровадив у приміщенні консульства проведення журфіксів, на які збиралася харківська інтелігенція: адвокати, лікарі, викладачі й студенти, під час гастролей у Харкові бував оперний співак Михайло Голинський, котрий у той час співпрацював із Поморською оперою в Бидгощі. На такі зустрічі генконсул запрошував колег із німецького генконсульства і представників Управління Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР. Останні одразу після відвідин генконсульства писали керівництву детальні звіти з грифом «цілком таємно» про поведінку господаря вечірок та іноземних дипломатів і викладали свої підозри. Невипадково у зв'язку з цим професійна діяльність К. Заремби-Скшинського потрапила під прискіпливу увагу ГПУ УРСР і навіть спеціально розглядалася на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 9 травня 1927 р.⁷⁷ Рішення цього засідання містили доручення ГПУ зібрати матеріали, які компрометують польського консула К. Зарембу-Скшинського, та категоричну заборону всім керівникам державних установ приймати іноземних і дипломатичних представників, вступати з ними в будь-які відносини⁷⁸. Постійними учасниками журфіксів у польському генконсульстві були Григорій Петренко, котрий на той час був керівником Бюро з обслуговування іноземців, та Надія Суровцова.

1926 року вона стала аспіранткою Науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського інституту народної освіти, очолюваної видатним істориком, професором Дмитром Багалієм⁷⁹. За порадою наукового керівника розпочала дослідження революційного руху в Україні на

початку XIX ст., зокрема діяльності графа Густава Олізара. Та вже восени 1927 р. вона разом із Григорієм Петренком була заарештована за підозрою в шпигунстві. Під час допитів вони обоє розповіли про зацікавленість К. Заремби-Скшинського українською літературою й театром, відвідання ним 5–6 серпня 1927 р. разом із німецьким консулом Карлом Граапом Дніпрельстану, що не характеризувало діяльність польського консула як ворожу радянській Україні⁸⁰. Проте обом арештованим інкримінували шпигунство на користь Польщі й засудили 28 травня 1928 р. відповідно до десяти й п'яти років таборів⁸¹, а генеральний консул К. Заремба-Скшинський 18 червня 1928 рр. був відкликаний і повернувся до Варшави. Тоді Надія усвідомила підступність радянської пропаганди. «Я йшла в одинокі того режиму, в ім'я якого я порвала з багатьма соратниками своєї юності, оточенням, роботою, полум'яно вірячи в справедливність цього режиму», — писала вона про перші відчуття у в'язниці⁸². Їй довелося пройти всі кола пекла ГУЛАГу, щоб повернутися до себе.

У цей час Казимира Іллакович теж залишила службу в МЗС. Юзеф Пілсудський запросив її, уже досвідчену співробітницю, на посаду секретаря міністра військових справ. Назва посади звучала саме так: не секретарка, а секретар; не Пілсудського, а міністра військових справ, на чому завжди наголошував Юзеф Пілсудський. Це була для Казимири дуже почесна, але неочікувана пропозиція. Крім того, за вісім років служби в Міністерстві закордонних справ, вона нарешті відчувала себе впевнено, мала повну ставку і користувалася повагою. За час її служби в МЗС змінилося 16 міністрів, з більшістю яких їй вдавалося знаходити контакт. Порадившись із колегами в міністерстві, які підтримали її перехід до Міністерства військових справ, вона до смерті міністра Пілсудського залишалася його секретарем. Єдиною умовою під час переходу з одного урядового органу до іншого було прохання залишити для неї можливість повернення до МЗС.

Працю на посаді секретаря військового міністра Казимира розпочала 26 червня 1926 р. До кола її обов'язків на новій посаді входило читання офіційних листів, які приходили до родини Пілсудських, і відповіді на них. Як згадувала пізніше, за 9 років праці у Пілсудського прочитала 250 тисяч листів і клопотань⁸³. У багатьох випадках щодо змісту відповіді ухвалювати рішення їй доводилося особисто. Цілковита довіра керівника додавала їй хвилювання, адже усвідомлювала відповідальність. У цій справі їй придався досвід роботи в МЗС і знання протоколу як у випадках, коли отримувала доручення організувати прийняття для високого гостя, так і щодо щоденної поведінки. У праці вона виробила для себе відповідний стиль одягу — довга сукня з рукавами і закритим декольте. Не порушувала протоколу, оскільки перебувала в чоловічому середовищі й не

хотіла провокувати непорозуміння через зовнішній вигляд. Для ад'ютантів міністра їй доводилося проводити експрес-курси з протоколу, зауважуючи: «Всі думають, що протокол надзвичайно ускладнює людям поведінку, тоді як зовсім навпаки — протокол саме є для того, щоб пильнувати, щоб все відбувалося якнайпростіше»⁸⁴. Одне з таких прийнять Казимира організувала для президента Ігнація Мошцицького, з яким познайомилася юною дівчинкою в Фрібурзі. Президент згадав швейцарську зустріч і впізнав у впевненому в собі секретарі міністра юну дівчинку.

На початку 1930-х років Казимира почала поїздки країнами Європи з викладами про Польщу. В такий спосіб вона чи не першою використала інструменти публічної дипломатії, які багато років потому стануть надзвичайно популярними. Її особистими допоміжними засобами були мовні здібності й талант літератора. Під час своїх презентаційних поїздок, покликаних формувати позитивний імідж Польщі в зарубіжних країнах, вона презентувала також свою поезію й розповідала про постать і місію Юзефа Пілсудського як національного героя, «чоловіка з винятковою силою особистості», випустила присвячену йому поетичну збірку. Італія, Велика Британія, Нідерланди, Румунія, Швейцарія, Швеція — швидко міняються міста і країни. У шерезі виступів різного формату серед найвідповідальніших Казимира згадувала виступ англійською мовою на тему морального роззброєння під час ланчу, який давав міністр Август Залеський для делегатів Ліги Націй у Женеві в травні 1931 р. Це була надзвичайно важлива для світу ініціатива щодо зміцнення довіри між народами та збереження миру, висунута Польщею під час конференції із роззброєння в Женеві⁸⁵. Зокрема, йшлося про запровадження до законодавства країн-підписантів норми про кримінальну відповідальність за публічне підбурювання до війни та заохочення до порушень міжнародного права, обов'язковість розслідування правопорушень у цій сфері, запровадження ідеї «виховання для миру» в системі освіти, підготовку підручників. Відтак виступ Казимири Іллакович з апробацією проєкту перед такою аудиторією був дуже відповідальним. Вона надовго запам'ятала хвилювання міністра і свій успіх, що відкрив можливість підтримки ініціативи. Проєкт було підтримано, але не втілено з різних причин. Тим часом Казимира мала успіх в літературній творчості.

1934 року за заслуги в літературній праці і пропаганді за кордоном її нагороджено Офіцерським хрестом відродження Польщі, а за рік — відзначено найвищою державною літературною нагородою й золотими лаврами польської академії літератури. У праці секретаря і щирих турботах про свого керівника минуло дев'ять років життя Казимири.

Після смерті Маршалка 12 травня 1935 р. вона повернулася до МЗС, уже на посаду радника, користувалася повагою й довірою колег. Щоб

зберегти пам'ять про Маршалка, вона написала книгу спогадів "Ścieżka obok Drogi" («Стежка біля дороги») і продовжила свої поїздки Європою, під час яких набувала нових контактів, важливих для польської дипломатії і культурної співпраці, питань науки й жіноцтва. Неочікуваним для авторки став скандал, що розгорівся навколо книги, її звинуватили у розповіді про себе, а не Маршалка Пілсудського. У час Польської Народної Республіки книгу вилучають із магазинів, вона доступна лише в бібліотеках для наукових цілей як «книжка санаційна, неслухна»⁸⁶.

У квітні й листопаді 1938 р. Казимиру відзначено бронзовою і срібною медалями за довголітню службу в МЗС. У серпні 1939-го Казимира разом із колегами вдруге пакує документи і друкарські машинки для евакуації і знову сподівається, що залишить Варшаву ненадовго. Під час Другої світової війни живе в Румунії, заробляє навчанням іноземним мовам, сама вивчає румунську й угорську. Повертається до Польщі в 1946 році, але до дипломатичної служби не повертається. Останні роки життя проводить у Познані.

Надія Суровцова після звільнення із заслання 1954 року й реабілітації 1957 року мешкала в Умані, займалася громадською діяльністю, писала літературні твори й мемуари.

Жінки-легенди

Ці обидві унікальні жінки, попри надзвичайні випробовування, прожили довге яскраве життя, пройшли через славу, заздрощі, забуття й відродження пам'яті і стали справжніми легендами — як дипломатки і письменниця та журналістка. Кожна з них опинилася на дипломатичній службі випадково, але одразу усвідомила свою місію і гордість за долучення до дипломатії як важливого державного інституту в часі його формування. Їхня праця в дипломатичних установах стала взірцем відповідальності, принциповості й професійності. У закритому колі «чоловічої професії» вони своєю винятково фаховою діяльністю боролися за рівні права жінок у дипломатії із правами чоловіків. Їм вдавалося у праці офіційної дипломатії ефективно запроваджувати елементи публічної дипломатії. У їхньому арсеналі особистих переваг було вільне володіння іноземними мовами, обізнаність із дипломатичним протоколом, комунікативність, креативність, рішучість в ухваленні рішень, відповідальність і працездатність.

Місцями пам'яті про Казимиру Іллакович і Надію Суровцову стали музеї, облаштовані в помешканнях, де вони провели останні роки свого життя: Музей-квартира Казимири Іллакович у Познані (Mieszkanie-Pra-cownia Kazimierę Iłakowiczówny, przy ul. Gajowej 4 m. 8) і Меморіальний музей-квартира Надії Суровцової (м. Умань, вул. Воїнів Інтернаціона-

лістів, 6), меморіальні таблиці й вулиці, названі їхніми іменами. Ім'я Казимири Іллакович мають вулиці в Ченстохові, Катовіцах, Коніні, Лодзі, Острові Мазовецьким, Острові Велькопольським, Познані, Щецині і Вроцлаві. Від 1983 року засновано Нагороду імені К. Іллакович для авторів найкращих поетичних дебютів, вручення нагороди урочисто відбувається в музеї-квартирі дипломатки-поетки.

¹ Іллаковичówna Kazimiera. *Ścieżka obok drogi*, Warszawa–Lwów, 1939. Nakładem Księgarni A. Krawczyński. 335 s.; Іллаковичówna Kazimiera. *Trazymeński zajac*. Książka dygresji, Kraków: Wydawnictwo: Wydawnictwo Literackie, 1968. 219 s.; Суровцова Надія. *Спогади*. Київ: Вид-цтво ім Олени Теліги, 1996. 423 с.

² Якименко Л., Кривошея І. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу. Умань: Соцінський М. М., 2016. 279 с.; Синицький, П.Е. Громадсько-політична діяльність Н.В. Суровцової (1896–1985): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 230 арк.; Рубльов О.С., Синицький П.Е. До історії вітчизняного советофілства початку 1920-х років: співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» (1923–1924). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2007. Вип. 13. С. 197–219; Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцової: спогади. *Сучасність*. 1985. № 12. С. 84–90; Роженко М. Надія Суровцова в справах «УНЦ» та «УВО». *Українське слово*. 1996. 7 берез. (Чис. 10). С. 12; Кривошея І., Якименко Л. Участь Надії Суровцової в Українській національно-демократичній революції (1917–1921 рр.). *Київські історичні студії: зб. наук. пр.* 2016. № 1. С. 78–86; Якименко Л.М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.). Луганськ, 2010. 272 с.; Matiasz I. Służba dyplomatyczna Nadii Surowcowej. Pierwsza kobieta na kierowniczym stanowisku w MSZ Ukrainy, w: *Historie swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*/ red naukowa: I. Dadej i inn. Warszawa, 2023. S. 138–156. Kuciel-Frydryszak J. Ілла. Оповідь о Казіміерзе Іллаковичównіе. Warszawa: Mardinesy 2017. 462 s.; Bystrzycki P. Pani Kazimiera, w: *Kiedy przebieje się źródło, napiją się wszyscy. W 25 rocznicę odejścia Kazimierzy Іллаковичówny*, red. Jan Kanty Pytel, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Teologiczny, Poznań, 2008. S. 209–220; Іллаковичówna Kaziemiera. Listy do siostry Barbary Czerwijowskiej z lat 1946–1957. Wydawnictwo: Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu, 2014. 496 s.; Ratajczak J. *Lekcje u Іллаковичówny: (szkice, wspomnienia, listy i wiersze)*. Poznań: Wydawnictwo: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. 119 s.; Marzec L. Archiwum w biografii. Biograf/ka w archiwum. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*. 2019. № 35. S. 371–391.

³ Дати до 25 лютого 1918 р. вказано за юліанським календарем. Перехід на григоріанський календар в Україні відбувся відповідно до Закону «Про введення на Україні числення часу по новому стилю і перевод годинників на середньоевропейський час», ухваленого Центральною Радою 25 (12) лютого 1918 р. На його виконання наступним за чинним тоді календарем 15 лютого ставало 1 березня.

⁴ Суровцова Надія. Спогади... С. 31.

⁵ Там само. С. 12.

⁶ Mechliński J. Koło Filomatów w Chojnicach [w]: Chojnickie Gimnazjum — historia, wartości i wychowankowie. Chojnice. 2015. S. 61.

⁷ Kuciel-Frydryszak J. Ілла... S. 11.

⁸ Kuciel-Frydryszak J. Ілла... 462 s.

- ⁹ Ibidem. S. 48.
- ¹⁰ Biblioteka Kórnicka. Spuścizna Kazimierzy Hłakowiczówny (1889–1983). № 12001/1. S. 8.
- ¹¹ Hłakowiczówna Kaziemiera. Trazymeński zajac [w]: Hłakowiczówna Kaziemiera. Proza. Warszawa, 2018. S. 566.
- ¹² Kuciel-Frydryszak J. Hła... S. 72.
- ¹³ Ibidem. S. 32.
- ¹⁴ Ibidem. S. 99.
- ¹⁵ Hłakowiczówna Kaziemiera. Ścieżka obok drogi... S. 40.
- ¹⁶ Ibidem. S. 41.
- ¹⁷ Biblioteka Kórnicka. Spuścizna Kazimierzy Hłakowiczówny (1889–1983). № 12001/10. S. 69.
- ¹⁸ Суровцова Р. Спогади... С. 48
- ¹⁹ Там само. С. 62.
- ²⁰ Там само. С. 63.
- ²¹ Там само. С. 71.
- ²² Там само. С. 72.
- ²³ Там само. С. 73.
- ²⁴ Там само. С. 75.
- ²⁵ Там само. С. 75.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства; [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.]. Київ : Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. С. 107.
- ²⁸ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. С. 261.
- ²⁹ Суровцева Надія. Спогади... С. 75.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 32.
- ³² ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 37.
- ³³ Суровцева Надія. Спогади... С. 80.
- ³⁴ Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 74–75.
- ³⁵ Суровцева Надія. Спогади... С. 81.
- ³⁶ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)... С. 263.
- ³⁷ Суровцева Надія. Спогади... С. 82.
- ³⁸ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 23.
- ³⁹ Суровцева Надія. Спогади. С. 82.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 13.
- ⁴¹ Суровцева Надія. Спогади. С. 82.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Історія української дипломатії... С. 161.
- ⁴⁴ Суровцева Надія. Спогади. С. 85.
- ⁴⁵ Там само. С. 86.
- ⁴⁶ Там само. С. 89.
- ⁴⁷ Там само. С. 91.
- ⁴⁸ Історія української дипломатії... С. 293–295.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 3543. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 49–49 зв.

- ⁵⁰ Там само. Арк. 50.
- ⁵¹ Там само. Арк. 55 зв.
- ⁵² Іłakowiczówna Kazimiera. *Ścieżka obok drogi* [w]: K. Іłakowiczówna. Proza. Warszawa 2018. S. 213.
- ⁵³ Gibson H. Amerykanin w Warszawie 1919–1924. Niepodległa Rzeczpospolita oczami pierwszego ambasadora Stanów Zjednoczonych, wybór tekstów i opr. V.H. Reed, M.B.B. Biskupski, J. Böhler, J.-R. Potocki. Kraków 2018. S. 86.
- ⁵⁴ Іłakowiczówna Kazimiera. *Ścieżka obok drogi* [w]: K. Іłakowiczówna. Proza... S. 181.
- ⁵⁵ Biblioteka Kórnicka, Spuścizna Kazimierzy Іłakowiczówny (1889–1983). № 12001/10. S. 68.
- ⁵⁶ Іłakowiczówna Kazimiera. *Ścieżka obok drogi* [w]: K. Іłakowiczówna, Proza... S. 57.
- ⁵⁷ Вялова Юлія. Діяльність Леона Василевського на посаді міністра закордонних справ першого уряду відродженої Республіки Польща. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. Вип. 27. С. 209–227. Wasilewski Leon. Piłsudski jakim go знаłem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. 268 s.
- ⁵⁸ Sibora J. Dyplomacja polska w I wojnie światowej, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych. Warszawa, 2013. S. 298.
- ⁵⁹ Wojciech S. Pierwszy okres istnienia polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych 1918–1921 (konsepce, organizacja, kadry) [w] *Pamięć i sprawiedliwość*. 2018. № 1(3). S. 227.
- ⁶⁰ Sibora J. Dyplomacja polska w I wojnie światowej... S. 501–502.
- ⁶¹ Іłakowiczówna Kaziemiera. Trazymeński zajęc.. S. 107.
- ⁶² Іłakowiczówna Kazimiera. *Ścieżka obok drogi* [w]: K. Іłakowiczówna. Proza... C. 212.
- ⁶³ Skóra W. Służba konsularna w Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. S. 369.
- ⁶⁴ Wniosek Paderewskiego do Rady Ministrów z 27 I 1919 r. [w]: *Polskie dokumenty dyplomatyczne styczeń–maj 1919*, red. S. Dębski. Warszawa 2016. S. 901.
- ⁶⁵ Іłakowiczówna Kaziemiera. Trazymeński zajęc... S. 109.
- ⁶⁶ Ibidem. S. 110.
- ⁶⁷ Durka J. Roger Raczyński — ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Rumunii w latach 1938–1940. [w:] *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich. Aspectele istorice și culturale ale relațiilor polono-române*, red. K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewska-Calistru, Suceava 2016. S. 203–218.
- ⁶⁸ Іłakowiczówna Kaziemiera. *Ścieżka obok drogi*... S. 74.
- ⁶⁹ Pragier A. Ciszej nad tą trumną! *Wiadomości — tygodnik*. 14 (1410), s. 2, 8 kwietnia 1973. Londyn.
- ⁷⁰ Суровцева Надія. Спогади... С. 105.
- ⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 3963. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 4–5.
- ⁷² Суровцова Надія. Спогади... С. 109.
- ⁷³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7476. Арк. 2.
- ⁷⁴ Суровцова Надія. Спогади... С. 109.
- ⁷⁵ Там само. С. 159.
- ⁷⁶ Kaczmarek Z. Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1997–1998. T. XXXVIII/3. S. 463–465.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 123. Арк. 76–78.
- ⁷⁸ Там само. Арк. 76.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Україна — Польща 1920–1939 pp.: 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали, упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. Рубльова, О. Рубльов. Київ, 2012. С. 45.

⁸¹ Синицький П.Е. «Справа Суровцевої — Петренка 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х — початку 1930-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, факти, події*. 2006. Вип. 33. С. 166–185.

⁸² Суровцова Надія. Спогади... С. 227.

⁸³ Kuciel-Frydryszak J. Ілля... С. 189.

⁸⁴ Ілlakowiczówna Kazimiera. *Ścieżka obok drogi* [w]: K.Іllakowiczówna. Proza... С. 194.

⁸⁵ Rozbrojenie moralne czy fizyczne. *Peowiar*. 1932. № 1 (13). S. 1.

⁸⁶ Лише через 5 років після смерті К. Іллакович, у 1989 р., всі заборони було знято.

REFERENCES

1. Bystrzycki, P. (2008). *Pani Kazimiera. Kiedy przebije się źródło, napiją się wszyscy. W 25 rocznicę odejścia Kazimierzy Іllakowiczówny*. Poznań [in Polish].
2. Gibson, H. (2018). Amerykanin w Warszawie 1919–1924. Niepodległa Rzeczpospolita oczami pierwszego ambasadora Stanów Zjednoczonych. Kraków [in Polish].
3. Іllakowiczówna, K. (2014). *Listy do siostry Barbary Czerwijowskiej z lat 1946–1957*. Poznań [in Polish].
4. Іllakowiczówna, K. (1939). *Ścieżka obok drogi*. Warszawa-Lwów [in Polish].
5. Іllakowiczówna, K. (1968). *Trazymeński zajęc. Książka dygresji*. Kraków [in Polish].
6. Kaczmarek, Z. (1997–1998). Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, XXXVIII/3, 463–465 [in Polish].
7. Kryvosheia, I. & Yakymenko, L. (2016). Uchast Nadii Surovtsovoi v Ukrainskii natsionalno-demokratychnii revoliutsii (1917–1921 rr.). *Kyivski istorychni studii*, 1, 78–86 [in Ukrainian].
8. Kuciel-Frydryszak, J. (2017). *Ілла. Opowieść o Kaziemierze Іllakowiczównie*. Warszawa [in Polish].
9. Matiasz, I. (2023). Służba dyplomatyczna Nadii Surowcowej. Pierwsza kobieta na kierowniczym stanowisku w MSZ Ukrainy. *Historie swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*. Warszawa [in Polish].
10. Marzec, L. (2019). Archiwum w biografii. Biograf/ka w archiwum. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka*, 35, 371–391 [in Polish].
11. Mechliński, J. (2015). *Chojnickie Gimnazjum — historia, wartości i wychowankowie*. Chojnice [in Polish].
12. Plushch, L. (1985). Pamiati Nadii Surovtsovoi: spohady. *Suchasnist*, 12, 84–90 [in Ukrainian].
13. Ratajczak, J. (1986). *Lekcje u Іllakowiczówny: (szkice, wspomnienia, listy i wiersze)*. Poznań [in Polish].
14. Rozhenko, M. (1996). Nadiia Surovtsova v spravakh UNTs ta «VO. *Ukrainske slovo*, 10, 12. [in Ukrainian].
15. Rublov, O.S., & Synytskyi, P. E. (2007). Do istorii vitchyznianoho sovietofilstva pochatku 1920-kh rokov: spivrobitnytstvo N. Surovtsovoi u chasopysi Nova Hromada (1923–1924). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 13, 197–219 [in Ukrainian].
16. Rublova, N. & Rublov, O. (2012). *Ukraina — Polishcha 1920 — 1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Sibora, J. (2013). *Dyplomacja polska w I wojnie światowej*. Warszawa [in Polish].
18. Skóra, W. (2018). Pierwszy okres istnienia polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych 1918–1921 (konceptje, organizacja, kadry). *Pamięć i sprawiedliwość*, 1(3), 227 [in Polish].

19. Surovtsova, N. (1996). *Spohady*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Synytskyi, P. (2010). Hromadsko-politychna diialnist N.V. Surovtsovoi (1896–1985). PhD thesis. Kyiv [in Ukrainian].
21. Synytskyi, P.E. (2016). Sprava Surovtsevoi — Petrenka 1927–1928 rr.: opratsiuvannia modelei masovykh represii proty vitchyznianoï intelihentsii kintsia 1920-kh — pochatku 1930-kh rr. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, fakty, podii*, 33, 166–185 [in Ukrainian].
22. Rozbrojenie moralne czy fizyczne. (1932). *Peowiar*, 1 (13), 1 [in Polish].
23. Vialova, Y. (2018). Diialnist Leona Vasylevskoho na posadi ministra zakordonnykh sprav pershoho uriadu vidrodzhenoï Respubliky Polshcha. *Mižnarodnì zv'âzki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahidki — The International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 27, 209–227 [in Ukrainian].
24. Wasilewski, L. (2013). *Piłsudski jakim go znalem*. Warszawa [in Polish].
25. Yakymenko, L. & Kryvosheia, I. (2016). Nadiia Surovtsova (1896–1985): u poshukakh vtrachenoho chasu. Uman [in Ukrainian].
26. Yakymenko, L. M. (2010). Nadiia Surovtsova: zhyttia ta tvorchist (1896–1985 rr.). Luhansk [in Ukrainian].

Received: 22.04.2024. Approved: 27.06.2024. Published: 28.10.2024.